

Jovova nebe (*Ráj* 20, 68). Tato postava vděčí za svou existenci Vergiliově fantazii (*Aeneis* II, 426nn.) a za své přijetí do *Ráje* vděčí zase Dantově úctě k Vergiliovi. Avšak pouze u Danta se Riphæus stává pro svou spravedlnost, dosvědčenou Vergiliem, obrazem ctnosti – *imago virtutis*.⁸⁸

⁸⁸ Ve středověku může být *exemplum* i každé vyprávění, „jež slouží znázornění nějakého teologického učení“ (KLAPPER in: MERKER-STAMMLER, *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* I, 332). Z takových vyprávění se vyvinuly lidové, často žertovné „kazatelské zkazky“, proti nimž brojí Dante (*Ráj* 29, 94nn.). – J. TH. WELTER, *L'Exemplum dans la littérature... du moyen âge*, dis., Paris 1927.

- § 1. Hodnocení rétoriky, s. 73
- § 2. Rétorika ve starověku, s. 75
- § 3. Systém antické rétoriky, s. 80
- § 4. Římská pozdní antika, s. 83
- § 5. Jeroným, s. 84
- § 6. Augustin, s. 85
- § 7. Cassiodorus a Isidor, s. 86
- § 8. Ars dictaminis, s. 87
- § 9. Wibald z Corvey a Jan ze Salisbury, s. 88
- § 10. Rétorika, malířství, hudba, s. 89

§ 1. HODNOCENÍ RÉTORIKY

Rétorika je druhé ze sedmi svobodných umění. Do světa středověké vzdělanosti nás zavádí hlouběji než gramatika. Naši vzdělanosti se odcizila. Už dávno nefiguruje ve školních programech jako samostatný předmět. Německému gymnazistovi 19. století se dostávalo skrovných drobtů rétorických znalostí, když byl instruován, jak se píše německá kompozice. Měl nejprve vypracovat „dispozici“, která sestávala z úvodu, stati a závěru. Úvod musel obsahovat nějakou všeobecnou myšlenku. Za živý svět pak nesměl přejít rovnou k tématu, nýbrž musel najít vhodný „přechod“. Tyto přechody byly kamenem úrazu. Už La Bruyère byl Boileauem vyplácněn, že si nedal *le travail des transitions* [práci s přechody] – *qui sont ce qu'il y a de plus difficile dans les ouvrages d'esprit* [jež jsou ve výtvorech ducha tou největší obtíž]. Boileau o tom musel něco vědět: jeho „přechody“ prosluly svou těžkopádností. Gymnazista narazil na rétoriku ještě jednou, když měl vykládat latinské básničky (ale také Schillera): v tomto případě musel umět poznat metafory, metonymie, hyperboly a spoustu dalších věcí.

V našem vzdělanostním světě nemá rétorika žádné místo. Jak se zdá, Němci vůči ní mají dokonce vrozenou nedůvěru.¹ Goethe vyjádřil tento postoj Faustovými slovy k Wagnerovi:

¹ Kant prohlašuje v *Kritice soudnosti* (*Kritik der Urteilskraft*, vyd. KARL VORLÄNDER, *Philosophische Bibliothek* 59, 1902³, 194): *Ich muss gestehen, dass ein schönes Gedicht mir immer ein reines Vergnügen gemacht hat, anstatt dass die Lesung der besten Rede eines römischen Volks- oder jetzigen Parlaments- oder Kanzelredners jederzeit mit dem unangenehmen Gefühl der Missbilligung einer hinterlistigen Kunst vermengt war, welche die Menschen als Maschinen in wichtigen Dingen zu einem Urtheile zu bewegen versteht, das im ruhigen Nachdenken alles Gewicht bei ihnen verlieren muss. Beredtheit und Wohlredenheit (zusammen Rhetorik) gehören zur schönen Kunst; aber Rednerkunst (ars oratoria) ist, als Kunst sich der Schwächen der Menschen zu seinen Absichten zu bedienen (diese mögen immer so gut gemeint oder wirklich gut sein, als sie wollen), gar keiner Achtung würdig. Auch erhob sie sich nur, sowohl in Athen als in Rom, zur höchsten Stufe zu einer Zeit, da der Staat seinem Verderben zueilte und wahre patriotische Denkungsart erloschen war. [Mu-*

*Es trägt Verstand und rechter Sinn
Mit wenig Kunst sich selber vor;
Und wenn's euch ernst ist, was zu sagen,
Ist's nötig, Worten nachzujagen?
Ja, eure Reden, die so blinkend sind,
In denen ihr der Menschheit Schnitzel kräuselt,
Sind unerquicklich wie der Nebelwind,
Der herbstlich durch die dürren Blätter säuselt!*
[Rozum a zdravý smysl
nepotřebují mnoho umění, aby o sobě daly slyšet;
a když opravdu chcete něco říci,
k čemu se honit za slovíčky?
Ba, ty vaše brilantní řeči,
v nichž lidstvu načechráváte odštířky,
jsou bezútešné jako vítr, který honí mluhu
a podzimmě šustí suchým listím!]

Tato slova odpovídají duševnímu rozpoložení Fausta, jež školská moudrost uvrhla ve zmatek a který se utíká k magii, nevyjadřují však mínění Goethovo. Ve svém lipském období Goethe soudil, že „vše poetické a rétorické je příjemné a utěšené“. V štrasburském období zaplňuje své *Ephemery* výpisky z Quintiliana. Ve stáří (1815) prohlašuje rétoriku „se všemi jejími historickými a dialektickými nároky za hodnou vši vážnosti a nepostradatelnou“ a počítá ji k „nejvyšším potřebám lidstva“. V Goethovi ještě žila evropská tradice ve své úplnosti. Románským národům je rétorika důvěrně známa: mají k ní přirozený sklon a přijali ji jako římské dědictví. Řečníci jako Bossuet patří k francouzským klasikům. V Anglii je od 18. století řečnictví výrazem politických sil a v tomto smyslu národní záležitosti. V Německu tyto předpoklady chyběly. Pozoruhodné *Reden über die Beredsamkeit und deren Verfall in Deutschland* (1816) Adama Müllera neměly žádný ohlas. Sama antická rétorika je německou vědou až do dnešních dnů vnímána víceméně jako slepá ulička.² Proti tomu může být postaven soud Jacoba Burckhardta, z něhož promlouvá rozhled odborníka na světové dějiny: „Nepřecenil snad starověk studium řeči a písemného projevu? Nebyl by udělal lépe, kdyby naplnil hlavy chlapců a jinochů užitečnými re-

sím přiznat, že mi krásná báseň vždycky dělala čisté potěšení, zatímco čtení nejlepší řeči římského lidového řečníka nebo nynějšího parlamentního řečníka nebo kazatele bylo vždy smíšeno s nepřijemným pocitem nesouhlasu se zálučným uměním, které dokáže lidi jako stroje pohnout v důležitých věcech k soudu, který by při klidném přemýšlení u nich musel ztratit všechnu váhu. Výmluvnost a krásná mluva (dohromady rétorika) patří ke krásnému umění; řečnické umění (ars oratoria) jakožto umění používat slabosti lidí ke svým účelům (ať jsou myšleny sebelépe nebo jsou skutečně dobré) není hodno žádné úcty. Také se povzneslo, jak v Athénách, tak v Římě, na nejvyšší stupeň pouze v době, kdy stát se řítil do své záhuby a pravý patriotický způsob myšlení byl uhašen. – Citováno v překladu Vladimíra Špalka a Waltera Hansela: I. K., *Kritika soudnosti*, Odeon, Praha 1975, 139.]

² Zdokumentoval jsem to v *ZRPh* 63, 1943, 231nn.

áliemi? Odpověď zní, že nemáme nejmenší právo o tom soudit, dokud platí, že naší řeči a našemu písemnému projevu za všech okolností chybí forma a že sta našich učenců má sotva jeden jediný jakés takés ponětí o tom, jak se buduje podle pravidel větná perioda. Rétorika i s přidruženými vědami byla pro antického člověka nezbytným doplňkem jeho krásného, svobodného, řádem prodechnutého života, jeho umění, jeho poezie. Náš dnešní život vyznává zčásti vyšší zásady a cíle, je však nevyvážený a disharmonický; to nejkrásnější a nejjemnější tu žije v sousedství nejhrubšího barbarství; a pro ustavičné pachtění nemáme ani čas, abychom tím byli pohoršeni.“³

§ 2. RÉTORIKA VE STAROVĚKU

Rétorika⁴ je nauka o mluvení, v zásadě je to tedy návod, jak důmyslně vystavět promluvu. Z tohoto zárodku se v průběhu času vyvinula věda, umění, životní ideál, ba základní sloup antické kultury. Po devět století rétorika v různých formách vtiskovala svou pečeť duchovnímu životu Řeků a Římanů. Její zrod vidíme dostatečně jasně. Místo: Atika. Čas: po válkách s Persany.

Při zrodu rétoriky se setkalo několik faktorů. Radost z řeči, radost z umně vytvořené řeči je u Řeků přirozenou vlohou. Výmluvnost je už v očích homérského člověka jednou z největších předností. Je to dar bohů:

*Zřejmo, že nikoli všem jsou libé dávány dary
od bohů: pěkný vzrůst, též výmluvná slova a důvtip.
Neboť některý muž jest velice pozadu krásou,
zato však slovům jeho jest od boha propůjčen půvab:
s rozkoší hledí naň lid, jak mluví jistě a plynně,
avšak s lichotnou úctou – a ze všech je na sněmu první.
Když pak po městě kráčí, tu na něj jak na boha hledí.⁵*

Ale výmluvnost je také vzdělávacím cílem. Mladému Achillovi je dán za společníka Foinix, aby, jak sám říká,

*... učil tě tomuhle všemu,
bys byl výmluvný v slovech a s důrazem prováděl skutky.⁶*

Na tyto verše se často odvolávali pozdější autoři, aby dokázali, že otcem rétoriky je Homér. Téměř polovina *Iliady* a více než dvě třetiny *Odysseie* při-

³ JACOB BURCKHARDT, *Die Zeit Constantins des Grossen*, 1852, vyd. u Krönera, 304.

⁴ Přehled celé antické rétoriky až do křesťanství podává WILHELM KROLL, *Rhetorik* (zvláštní otisk z *RE*). Dodatky in: *RE*, Suppl. VII, 1039nn.

⁵ *Odysseia* 8, 167nn. [Překlad Otmara Vaňorného: *Homérova Odysseia*, Jan Laichter, Praha 1940.] Srov. Hesiodos, *Theogonia*, 81nn.

⁶ [*Ilias* 9, 442–443. Překlad Otmara Vaňorného: Homéros, *Ilias*, Jan Laichter, Praha 1942.]

padají na řeči – často značně dlouhé – jednajících postav. V *Písní o Rolandovi* a v *Nibelunzích* bychom něco takového marně hledali. Rétorika však nastoupí vládu nad řeckým duchem až mnohem později: když se Athény uvážou v ionské dědictví a povznesou se k rozkvětu. Tehdy získají řeč a řečnictví své místo ve veřejném životě. Zdá se, že pohřební řeči nad padlými válečníky byly v Athénách pravidlem už krátce po perských válkách. Rozvoj demokracie za Perikla a tzv. „řecké osvícenství“, nastupující od poloviny století, pak rozšiřují pole jak pro politické, tak pro soudní řečnictví. Do veřejného života je vtažen každý občan. Schopnost veřejně promluvit se stává podmínkou úspěšné kariéry. Tomuto umění vyučují za peníze populární učitelé moudrosti („sofisté“⁷). Řečnický výcvik – spolu s logickým a dialektickým školením – měl žáka nadat schopností ovlivňovat posluchače a v případě potřeby i „slabou věc učinit silnější“⁸ (Aristoteles, *Rétorika* II, 24, 11). Tak mohla rétorika přejít v advokátní techniku. Sofista chce ale také utvářet člověka a vychovávat lid. Slouží *paidei* silou logu. Vlivnou novinku přinese Sicilan Gorgias, když roku 427 přijde do Athén jako vyslanec: cílené využití jazykových konsonancí za účelem hudebně-poetického efektu. Tak se z rétoriky stane stylistika jakožto literární technika. „Symetrie vět o zdvojených členech, zdůraznění antiteze asonancemi a rýmy, hojně užití metafor, sugestivní přednes – to vše mělo takovou působivost, jaké dosud dosahovala jen poezie.“ Elokvence se pustila s poezií do otevřeného zápasu. „Ze současníků se nikdo zcela neubráníl vlivu tohoto nového stylu a jeho prostředky nevyšly z užívání po celý starověk.“ (PAUL WENDLAND.) Gorgias je první mistr ozdobné výmluvnosti, to znamená antické umělecké prózy. V průběhu staletí vyprodukovala tato próza velké množství rozmanitých stylů. Bez znalosti jejich dějin⁹ nemůžeme antické literatuře porozumět.

Řecká rétorika tedy vznikla ze sofistiky a jejím prostřednictvím. Platón zatratil obojí – stejně jako poezii –, a to z filosofických a pedagogických důvodů. Helas však nemohla a možná nechtěla obětovat filosofii démonickou moc umělecké řeči – ten opojný objev, který uchvátil sofisty. Sama filosofie záhy dospěla k pochopení uměleckých forem, které Platón zavrhl, jako právoplatných plodů lidského ducha. Toto pochopení bylo dílem Aristotelovým. Aristoteles zahrnul poezii spolu s rétorikou do svého filosofického zkoumání umění. Dozajista jej přitom vedlo přání čelit jednostrannosti Platónova verdiktu. Významně rétoriku obohatil svým učením o afektech (podobně jako svou poetiku), typologií charakterů a rozpracováním nauky o stylu. Jeho cílem bylo prokázat, že rétorika je rovnocenným pandánem k dialektice, té dialektice, jež byla podle Platóna korunou všech věd.

Pro dějiny rétoriky však měla Aristotelova kniha, poměrně málo

⁷ Slovo je původně synonymní k *sofos* a označuje toho, „kdo se vydělil z davu svými duševními schopnostmi“ (KROLL).

⁸ To je rétorice často vytýkáno. Srov. Quintilianus, II, 16, 3nn.

⁹ EDUARD NORDEN, *Die antike Kunstprosa*, 1898.

čtená,¹⁰ mnohem menší význam než rétorické učebnice,¹¹ jejichž dlouhá řada začíná kolem roku 340 příručkou Anaximenovou. Tehdy se také v Atice veřejné řečnictví pozvedlo k nejvyšší důstojnosti a síle díky Demosthenovi (384–322), vůdci odporu proti makedonské hrozbě. Po zániku svobody však politické řečnictví nutně čekal naprostý úpadek. Svého významu pozbylo i soudní řečnictví, protože se už nekonaly žádné státní procesy. Řecká rétorika se uchýlila do školních cvičení, k nimž patřilo i projednávání fingovaných právních případů.

Od 2. století př. Kr. mířili řečtí rétoři do Říma, aby tam vyučovali. Intenzivní politický život Říma musel být pro řečnické umění mocnou vzpruhou. Řečnictví zde však na rozdíl od Řecka sledovalo výlučně praktické cíle. Umělecké řečnické styly helenistického Východu pronikly do Říma teprve v 1. století. Nejstarší rétorickou příručkou napsanou latinsky je anonymní *Rhetorica ad Herennium* (kolem 85 př. Kr.), dříve připisovaná Ciceronovi nebo také jistému Cornificiovi. Ani tento spis, ani jemu blízké dílo Ciceronova mládí *De inventione* nepřipojují obsahově nic nového k řeckým příručkám ze 4. století, jejich mimořádný význam však spočívá právě v tom, že Římu zprostředkovaly řecké učení. *Rétorika pro Herennia* měla jak ve středověku, tak za renesance platnost autority. Také Ciceronovy rétorické práce byly ve středověku čteny; jeho vlastní řeči jen zřídka. Cicero dosud nebyl tím vzorem, jímž se stal za humanismu. Jeho styl neodpovídal ideálu, jaký si vytvořil pozdněantický a středověký manýrismus. S jeho politicko-právníkou výmluvností si středověk nevěděl co počít.

Zánik republiky měl na římské řečnictví stejný dopad jako makedonská a později římská nadvláda na řecké. Za Augustova principátu a za panování jeho nástupců musela politická řeč umlknout. Rétorika se přesunula do škol. Žáci se opět cvičili (formou *declamationes*) na fingovaných právních případech. Tento úpadek výmluvnosti analyzoval Tacitus ve svém spise *Dialogus de oratoribus*. Už před časem však byla rétorika přenesena do římského básnictví, čímž se jí otevřelo nové pole působnosti. Zásahu na tom měl Ovidius.¹² „Určil si téma, aby o něm promluvil, nebo aby o něm dal hovořit nějaké domnělé osobě, jak to bylo obvyklé v deklamacích“ (WALTHER KRAUS). Jeho poezie hýří antitezemi a pointami a marnotratně si pohrává se zvuky i významy. Rétorika zde vstupuje do služeb líbivé, duchaplné poezie a koření půvab již beztak přitažlivé látky. Ale rétorika může dodat krajní působivost i tragickému obsahu nakupením hrůzného, napětím, stupňováním, přeháněním. Tak vzniká patetický styl, v Neronově době zastoupený Senekovými tragédiemi a Lucanovým epo-

¹⁰ WENDLAND-POHLENZ, *Die griechische Prosa*, 1924, 115.

¹¹ Řecky *technai*. Jejich autoři se nazývají technografové.

¹² Přiznává spřízněnost své poezie s rétorikou v básnické epištole adresované rétoru Salanovi (*Ex Ponto* II, 5, 69n.). – W. KROLL (*Studien zum Verständnis der römischen Literatur*, 1924, 109) případně poznamenává, že rétorické školení rozvinulo v básnických augustovské éry schopnost pregnantní formulace. „Proto všechny ty citáty z římských básníků, citáty, jež se staly společným majetkem světové literatury a které díky způsobu výuky na jejich ‚colleges‘ ovládají především Angličané.“

sem. U Statia (asi 40–90) pak nacházíme příležitostné básnění, které se drží rétorických receptů na svatební a smuteční projevy, na popis uměleckých děl či staveb. Rétorika takto v 1. století císařství všude opanovává pole. Do závěru tohoto období spadá nejrozsáhlejší a nejvlivnější pojednání o řečnickém umění, Quintilianova *Institutio oratoria* (zveřejněná kolem roku 95), „jedno z nejznamenitějších děl, jaká se nám dochovala z římského starověku“ (MOMMSEN).

Quintilianovo dílo není jen jedna z příruček, jaké byly v Řecku i v Římě už po staletí běžné. Je to poutavě napsaný traktát o utváření člověka. Ideálním člověkem je pro Quintiliana právě jen řečník. Neboť nejvyšší bůh a tvůrce světů¹³ (II, 16, 12) propůjčil řeč výhradně člověku. Řečnictví proto stojí vysoko nad astronomií, matematikou a dalšími vědami (XII, 11, 10). Kdo chce být dokonalý, musí ovšem být nutně také dobrý (I, předmluva, 9). Řečník je tudíž – jak si to přál i Cato – *vir bonus dicendi peritus* [řádný muž, znalý výmluvnosti] (XII, 1, 1). A nejen to: musí být vpravdě moudrý, *vere sapiens; nec moribus modo perfectus, sed etiam scientia et omni facultate dicendi* [dokonalý nejen svými mravy, ale také znalostmi a všestrannou schopností mluvit] (I, předmluva, 18). Tímto si rétorika u Quintiliana nárokuje schopnost uspokojovat sama veškeré potřeby, jež dosud spadaly do kompetence filosofie a všeobecného vzdělání.¹⁴ Výmluvnost prýští „bezprostředně z pramene moudrosti“ (*ex intimis sapientiae fontibus*, XII, 2, 6). Quintilianus bere příštího řečníka pod svá ochranná křídla již od kolébky, aby ho pak provázel dětstvím, školou i vyšším studiem. Hovoří s ním o všech oborech a o všech školních autorech. Poté co je v úplnosti probrána učební látka rétoriky, následuje v 10. knize ještě úvod do literárního studia a charakteristika nejlepších autorů od Homéra k Senekovi. Rétorická substance se v tomto díle chvillemi proměňuje v cosi zcela jiného – v humanistické krédo, pro něž je literární studium nejvyšším životním statkem. „Láska k literatuře a čtenářský návyk nejsou omezeny školními léty, ale trvají až do konce života.“ (I, 8, 12.) „Potěšení z vědy je nejčistší tenkrát, kdykoli se vzdálí od jednání, to jest od tvořivé činnosti, a těší se z vědeckého pozorování samého.“ (II, 18, 4.)¹⁵ Tyto věty předjímají typické prožitkové postoje západní vzdělanosti.

Řecká rétorika se mezitím dále rozvíjela, ne však v Atice, nýbrž v Malé Asii. Dala tam vzniknout stylu, který vedle stylu klasických atických řečníků (Demosthena, Lysia) působil jako novátorský a cizorodý protiklad. Byla tím vinna nepřirozenost extravagantních právních případů, jež sloužily za východisko fingovaných soudních řečí? Nebo lze „zbytnělý a květnatý způsob vyjadřování“ (Cicero, *Orator* 25) připsat na vrub orientálního vkusu? Dost možná, že obě vysvětlení zůstávají na povrchu a že bychom pravý důvod měli hledat v jisté vnitřní zákonitosti, analogicky k tomu, co se ode-

¹³ Srov. níže, exkurs XXI.

¹⁴ V tomto smyslu již Isokrates pokládal svou rétoriku za „filosofia“.

¹⁵ [Citováno v překladu Václava Bahníka: Marcus Fabius Quintilianus, *Základy rétoriky*, Odeon, Praha 1985.]

hrálo v italském malířství po Raffaelovi a co má své paralely v mnoha oblastech a v mnoha údobích kulturních dějin. Nová manýra byla nazvána asianismem, její protivníci byli označeni jako aticisté. Ve stopách Ciceronových (*Brutus*, 325) obvykle rozlišujeme v asianismu dvě stylové tendence: duchaplně gnómičnou a bombasticky patetickou. Nelze je nicméně ostře odlišit. Oběma je společná honba za překvapivými efekty. Detaily a nuance nás nemusejí zajímat. Sám o sobě je však tento fenomén mimořádně důležitý pro pochopení evropské literatury. Představuje první výskyt toho, co hodláme nadále označovat jako literární manýrismus. Asianismus je první formou evropského manýrismu, aticismus je první formou evropského klasicismu.

Aticismus vytvořil klasicistickou literární estetiku, která se vítězně prosadila v polovině prvního století př. Kr. Tato estetika má převahu také za renesance řeckých uměleckých a životních ideálů, k níž dochází ve druhém století po Kr. a jež na Západě trvá až do poloviny čtvrtého století.¹⁶ Rétorice přitom připadla vůdčí role. Právě ona – nikoli filosofie či poezie – reprezentuje starořecký duchovní odkaz. Sama se označuje za novou nebo druhou sofistiku. Přeje jí jak školská reforma Flavioců, tak filhelenismus Hadrianův. Jde to tak daleko, že vzdělanci, a v první řadě císaři, píší řecky a římská literatura se náhle vytrácí. Již podruhé se tak Řím intelektuálně podrobuje řecké kultuře. Řečtina představuje světový jazyk a univerzální vzdělanost. Řecká bude i kultovní a literární řeč křesťanství.¹⁷ Velcí kazatelé čtvrtého století, Basileios, Řehoř z Nazianzu a Jan Zlatoústý, byli žáky sofistů. Jak si máme tyto sofisty představovat? Plasticky je vykreslil Nietzsche: „Jsou to virtuóзовé reprodukce, kteří přebírají od svých velkých předchůdců kult hrdinů a jimž tane na mysli starší helénství, tento zájem však není prost rivality... Ovšemže kladli vždy a všude důraz na formu, a publikum, které si vychovali, bylo naprosto jedinečné svou žádostivostí formální exhibice... Všem je jim společná velmi časná zralost, bouřlivý, spalující život, služba u knížat, přemrštěný obdiv, adorace a nepřátelství na život a na smrt; většinou jsou obklopeni bohatstvím; nebyli skutečnými vzdělanci, nýbrž výkonnými virtuózy řeči; tím se také odlišovali od italských humanistů 15. století,¹⁸ kteří jako nuzní učenci měli mnohem tvrdší život, ale jinak se jim hodně podobali.“¹⁹ Za první a dosud nepřekonané historické hodnocení druhé sofistiky vděčíme Nietzschevi příteli z mládí Erwinu Rohdemu.²⁰

Jak vidno, antická rétorika má dlouhou a mnohotvárnou historii.

¹⁶ W. SCHMID, *Über den kulturgeschichtlichen Zusammenhang und die Bedeutung der griechischen Renaissance in der Römerzeit*, 1898, 4.

¹⁷ THEODOR KLAUSER před časem prokázal, že teprve v letech 360–380 byla opuštěna jako liturgický jazyk řečtina a povinně zavedena latina (*Miscellanea Giovanni Mercati*, 1946, I, 3).

¹⁸ Srov. J. BURCKHARDT, *Die Kultur der Renaissance*, vyd. u Krönera, 252.

¹⁹ Z Nietzschevy přednášky z let 1872/73 *Geschichte der griechischen Beredsamkeit* (*Werke* XVIII, 1912, 232).

²⁰ Ve svém díle *Der griechische Roman und seine Vorläufer*, 1876. Třetí kapitola je věnována „řecké sofistice císařské doby“. Přes WILAMOWITZOVY výhrady (*Hermes* 35, 1900, 1nn.) se nelze bez pojmu druhá sofistika – jako označení příslušného období – obejít. Toto období sahá od Hadriana ke škole v Gaze (asi 117–asi 528).

§ 5. SYSTÉM ANTICKÉ RÉTORIKY

Poté co jsme přehlédlí vývoj antické rétoriky, musíme podat stručný nárys jejího teoretického systému. Jeho základní schéma zůstalo po staletí nezměněno. Do tohoto schématu se mohly integrovat novinky pozdního období.

Rétorika jako umělecká nauka (*ars*) má pět částí: *inventio* (*heuresis*, nauka o nalézání látky), *dispositio* (*taxis*, uspořádání), *elocutio* (*lexis*, výraz), *memoria* (*mneme*, zapamatování), *actio* (*hypokrisis*, přednes). Předmět rétoriky (*materia artis*) tvoří tři druhy výmluvnosti: soudní řeč (*genus iudiciale*, *genos dikanikon*), poradní řeč (*genus deliberativum*, *genos symbuleutikon*), pochvalná nebo oslavná řeč (*genus demonstrativum*, *genos epideiktikon* nebo *panegyrikon*²¹).

Soudní řeč po zániku řecké a římské svobody téměř ztratila svůj význam. Jednou tu však byla vysoce rozpracovaná nauka o technice soudního pojednávání a bylo by škoda o ni přijít. Soudní řeč „vždycky ovládala teorii, jen v jejím případě byla stanovena dostatečná a vyčerpávající pravidla“ (KROLL). Právě proto byla procvičována na fingovaných právních kauzách a v hlavních obrysech předávána dále; je tomu tak ještě v Alkuinově *Rétorice*, kde vystupuje jako účastník učené diskuse Karel Veliký. Soudní řečnictví nicméně mohlo mít nějaký smysl jen v zemích římského práva a i tam teprve od znovuoživení právnických studií, tedy v Itálii od konce 11. století.²² Poradní řečnictví je původně politická řeč v senátu nebo při shromáždění lidu. I z ní se za císařství stalo školní cvičení a začalo se jí říkat také *suasoria* nebo *deliberativa*. Žák se vžíval do postavení nějaké známé historické osobnosti a zvažoval, jak jednat. Tak například zvažoval jako Agamemnon, zda má obětovat Ifigenii; jako Hannibal, má-li po vítězství u Cann vést své oddíly proti Římu; jako Sulla, má-li odejít z veřejného života a uchýlit se na venkov.

Od helenistického období měla podstatně větší váhu než oba předchozí druhy oslavná řeč. Jejím předmětem je, řečeno co nejobecněji, chvála,²³ „zejména chvála bohů a lidí“ (Quintilianus, III, 7, 6). Za císařství získala na politickém významu. Latinské a řecké chvalořeči na panovníka byly jedním z hlavních úkolů sofistů. Chvála vladaře (*basilikos logos*) se tehdy zavedla jako svébytný žánr. Dalšími žánry byly: pohřební řeč, svatební řeč, jubilejní řeč, útěšná řeč, pozdravná řeč, gratulační řeč atd. Teprve v pozdním období bude slavnostní a pochvalné řečnictví přesně systematizováno a zavedeno do školní výuky. K rétorickým „průpravným cvičením“ (*progymnasmata*) patřily pokyny „pro chválu“. Takové pokyny najdeme například u Hermogena (2. století po Kr.). Jeho spisek byl přeložen pro-

²¹ Termín *epideixis* (*ostentatio*) označuje oslavný charakter řeči, termín *panegyrikos* její vnější podnět (slavnostní shromáždění, *panegyris*, např. při olympijských nebo jiných hrách).

²² O vztahu římské právní vědy k rétorice srov. FR. SCHULZ, *History of Roman Legal Science*, 1946, 259 a 269.

²³ „Chvála, anebo hana“, jak říkají už nejstarší příručky; viz níže, s. 202, pozn. 41.

slulým gramatikem Priscianem (počátek 6. století) a tímto způsobem zakotvil v praxi latinských škol. Jak uvidíme, vliv pochvalné řeči na středověkou literaturu byl obrovský. Ke stylistické technice nové sofistiky patřilo také umělecky efektní „líčení“²⁴ (*ekfrasis*, *descriptio*, popis) lidí, míst, staveb, uměleckých děl. Pozdněantické a středověké básnictví tuto lekcí bohatě využilo.²⁵

Přejdeme od tří druhů řeči k pěti částem rétoriky. Čtvrtá a pátá část (*memoria* a *actio*) zpravidla zaujímají v antické teorii nejméně místa. Hovoří o praktické technice přednesu a týkají se tedy jen těch řečí, které jsou opravdu prosloveny. Nejdůležitější partií je nauka o nalézání látky. Člení se podle pěti částí, z nichž sestává soudní řeč: 1. úvod (*exordium* nebo *prooemium*); 2. „vyprávění“ (*narratio*), tj. výklad, jak se věci mají; 3. dokazování (*argumentatio* nebo *probatio*); 4. vyvrácení protivných tvrzení (*refutatio*); 5. závěr (*peroratio* nebo *epilogus*). Toto rozdělení tvořilo základ i v případě dalších druhů řeči, nebo jim bylo přizpůsobeno. V úvodu šlo o to, vzbudit u posluchače vstřícnost, pozornost a ochotu dát se poučit (učinit ho *benivolum*, *attentum*, *docilem*²⁶). V závěru řečník apeloval na cit posluchačů, aby v nich vyvolal žádoucí naladění. Pokud jde o dokazování, právě na tomto poli provedla antická teorie nanejvýš důmyslná rozlišení, jež zde nemůžeme rozebírat do detailů. Podstatné je: každá řeč (i pochvalná) má za cíl učinit nějakou tezi nebo nějakou věc přijatelnou. Musí za tím účelem předložit argumenty, které zapůsobí na rozum nebo cit posluchačů. Nuže, existuje celá řada takových argumentů, použitelných v těch nejrozmanitějších případech. Jsou to ideová témata, jež lze libovolně rozvíjet a pozměňovat. Řecky jsou nazývána *koinoi topoi*; latinsky *loci communes*, ve starší němčině se jim říkalo „Gemeinörter“. Tento výraz najdeme ještě u Lessinga a Kanta. Podle anglického *commonplace* byl pak kolem roku 1770 vytvořen termín „Gemeinplatz“. Toto slovo však nemůžeme použít, protože ztratilo svůj původní význam. Proto zůstaneme u řeckého *topos*. Abychom ilustrovali, co máme na mysli: *topos* všeobecného charakteru je například „zdůraznění nedostatečné schopnosti být práv pojednávánému předmětu“; *topos* pochvalné řeči: „chvála předků a jejich činů“. Ve starověku byly vytvářeny celé sbírky takových *topoi*. Nauka o *topoi* – zvaná *topika* – byla traktována v samostatných spisech.

Topoi jsou tedy původně pomocné prostředky pro vypracování řeči. Jsou, jak říká Quintilianus (V, 10, 20), „pramenem myšlenkových postupů“ (*argumentorum sedes*), slouží tedy praktickému cíli. Viděli jsme však, že oba nejdůležitější druhy řeči, politická a soudní řeč, opustily se zánikem řeckých městských států a římské republiky veřejnou scénu

²⁴ Základní dílo: PAUL FRIEDLÄNDER, *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius*, 1912.

²⁵ Na souvislost s neosofistikou poukázal jako první KONRAD BURDACH. Je zásluhou HENNIGA BRINKMANNA (*Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung*, 1928), že tuto stopu sledoval.

²⁶ Dosud známe výraz *captatio benevolentiae* (Cicero, *De inventione* I, 16, 21). – Doklady u R. VOLKMANNA, *Die Rhetorik der Griechen und Römer*, 1885², 128.

a utekly se do rétorických škol; že z pochvalné řeči se stala technika pochvaly, kterou bylo možno aplikovat na jakýkoli předmět; že i poezie prošla rétorizací. Neznamená to nic jiného, než že rétorika ztratila svůj původní smysl a *raison d'être*. Místo toho prostoupila všechny literární druhy. Její rafinovaně vybudovaný systém se stal společným jmenovatelem literatury vůbec, teorií i zásobárnou jejích forem. Je to nejzávažnější moment v historickém vývoji antické rétoriky. I *topoi* tím získávají novou funkci. Stanou se z nich klíše určená ke zcela všeobecnému literárnímu použití a zaplaví všechny oblasti literárně uchopeného a ztvárněného života. V pozdní antice jsme svědky toho, jak se z proměny životního pocitu rodí nové *topoi*. Sledovat tento proces bude jedním z našich dalších úkolů. Nauka o uspořádání byla ve srovnání s ostatními částmi rétoriky traktována antickými teoretiky jen chudě. Oddělila se od nauky o nalézání dosti pozdě a ne zcela zřetelně. Dispozice byla totiž anticipována už učním o pěti částech nebo oddílech řeči, jež poskytly osnovu nauce o invenci. Pro to, co dnes rozumíme pod technikou výstavby (kompozicí), v antické a středověké literární teorii nemáme obdobu.²⁷ Přísně vzato, starověk – i „klasický“ starověk – užíval pojmu „kompozice“ jen ve vztahu k eposu a tragédii, u nichž Aristoteles požadoval jednotu děje. Neměl a nemohl mít obecnou teorii prózy a jejích žánrů, neboť roli obecné literární teorie plnila rétorika. Moderní posuzovatelé také v antické literatuře opakovaně kompozici postrádali.²⁸ Co v pozdněantickém a středověkém básnictví vnímáme jako kompoziční prvky, je větším dílem poplatné tradiční posloupnosti pěti částí řeči. Místo pěti částí někdy nacházíme čtyři nebo šest: to je dáno rozdíly v antické školní praxi. Čas od času je čtenář upozorňován přípisy na okraji některé básně, že je v ní sledováno rétorické členění.²⁹ *Narratio* mohla sloužit každému typu vyprávění.³⁰ Na *narratio* mohla navázat odbočka (*parekbasis, egressus, excessus*).³¹ Této možnosti středověká poezie bohatě využívala. *Prooemium* a *peroratio* jsou nezbytné u každého literárního textu.

Třetí část rétoriky, nauka o výrazu (*lexis, elocutio*), je modernímu chápání nejbližší. Obsahuje podrobné stylistické předpisy pro jakýkoli druh písemného projevu. Pojednává se v ní o výběru a spojování slov, dále o teo-

²⁷ Slovo „kompozice“ je ve svém literárním významu špatně pochopený nebo nepřesně interpretovaný potomek rétorické *compositio* (řecky *syntheke*). *Compositio* však patří do sféry *lexis*, nikoli *taxis*, a označuje nauku o spojování slov ve větě podle pravidel eufonie. Věta je definována: *oratio est compositio dictionum consummans sententiam remque perfectam significans* [věta je spojení slov, v němž se završuje výrok a věc je dokonale vyjádřena] (KEIL, I, 300, 18).

²⁸ Tak DIELS, *GGN*, 1894, 306, a NORDEN, 112 a 115.

²⁹ Tak u Dracontia (*Romulea* 5). Podobně u BUECHELERA-RIESEHO, *Anthologia latina* I, 1, č. 21. Také ve středověku.

³⁰ Pojem *narratio* může být chápán velice široce. Jeroným (list 65) poznamenává k *Zalmu* 44, 3: *finito prooemio, hic narrationis exordium est* [za úvodem tu začíná vyprávění].

³¹ Cassiodorus, *Variae* II, 40, dává průchod své zálibě ve *voluptuosa digressio* [příjemné odbočce].

rii tří stylů,³² nakonec o rétorických figurách. Tomuto poslednímu oddílu bývají často věnovány i speciální příručky. Určujícím hlediskem je přitom vždy představa, že řeč musí být „vyzdobena“. *Ornatus* (Quintilianus VIII, 3) je nanejvýš žádoucí, a to až do 18. století. Beatrice posílá Dantovi na pomoc Vergilia, protože je mistrem *della parola ornata* [zdobného slova] (*Peško* 2, 76). O svých kanconách Dante praví: *la bellezza è nell'ornamento delle parole* [krása tkví ve zdobnosti slov] (*Convivio* II, 11, 4). Ještě Marmontelovy *Eléments de littérature* (1787), svého času hojně užívané, učí: *le style de l'orateur et celui du poète a besoin d'être orné* [styl řečníkův a styl básníkův musí být zdobný].

Co jsem dosud vyložil, je pokusem seznámit dnešního čtenáře s hlavními fakty a základními pojmy antické rétoriky. Vyňal jsem z velmi zamotaného souhrnného komplexu jen to nejpodstatnější: odborné existenční minimum, jež musíme mít k dispozici, máme-li akceptovat problematiku této knihy. V následujících kapitolách bude tato výběra zdokonalena a rozšířena.

§ 4. ŘÍMSKÁ POZDNÍ ANTIKA

Jako gramatika, i rétorika vstupuje do středověku ve svazku s *artes liberales*. Škola se jí ujme jako „autoritativního odkazu“. Její další osud už není určován živým historickým pohybem. Vykazuje úpadkové symptomy ustrnutí, atrofie, proměny v karikaturu sebe sama. Proto nelze dost dobře v prvních stoletích středověku zachytit její jednotnou podobu. Na zeseřelém historickém jevišti přelomových staletí se vedle sebe objevují rekvizity velmi rozdílné hodnoty a velmi rozdílného stylu. Krátce si je přiblížíme.³³

³² Srov. mou stat' *Die Lehre von den drei Stilen in Altertum und Mittelalter*, in: *RF* 64, 1952, 57nn.

³³ Baudri z Bourgueil líčí sedm svobodných umění jako sochy v nádherné síni. O rétorice říká (vyd. ABRAHAM, 225):

1128 *Commotis pacem, pacatis seditionem*
ad motum linguae noverat efficere.
Laetos in lacrymas, tristes in laeta ciebat,
omnia nam voto compote sic poterat.
Denique mox poterat quidquid suadere volebat.
Dissuadere cito suasa prius poterat.
 [Pohybem jazyka dokázala přinést
 mír pobouřeným, vzpouru zklidněným.
 U veselých vyvolávala slzy, u smutných veselost,
 protože po splnění přání mohla tak všechno.
 Konečně brzy mohla radit, k čemukoli chtěla.
 Mohla rychle rozmluvit to, k čemu předtím přemluvila.]

Následuje květnatá chvála Cicerona a Demosthena, poté poučení o pěti částech rétoriky. To vše je převzato z 5. knihy Martiana Capelly (vyd. DICK, 211n.). Baudri mří v uvedených verších na schopnost rétoriky ovlivňovat duševní rozpoložení. V jeho předloze čteme (s. 211, 23nn.): *veluti potens rerum omnium regina et impellere quo vellet et unde vellet deducere, et in lacrimas flectere et in rabiem concitare, et in alios etiam vultus sensusque convertere ... poterat* [jako mocná vládkyně všech věcí mohla hnát každého, kam se jí zachce, a odvádět každého, odkud se jí zachce, a dojmát

Politická, sociální, hospodářská krize impéria ve 3. století otrásla římskou kulturou v jejích základech. Co mohl zachránit opožděný rozkvět 4. století, je jen silně redukováný repertoár. Záštitou starořímské tradice je římská senátorská nobilita. Restaurační snahy Symmachova kruhu se staví jak proti křesťanství, povýšenému na státní náboženství, tak také proti Byzanci. Římané přestávají číst řecky. Macrobius vykládá Ciceronovo *Somnium Scipionis* a Vergiliovu *Aeneidu* v ošidném světle alegoreze jako vědecky, filosoficky, teologicky i rétoricky neomylné autority. Quintus Aurelius Symmachus rehabilituje rétorické pojetí prozaického listu,⁵⁴ jež bylo dílem Plinia Mladšího; jeho manýristickým následovníkem bude Gal Sidonius Apollinaris (430–486).⁵⁵ Pro renesanci 12. století se Symmachus i Sidonius stanou vzorovými autory. I zde – jako tak často – můžeme pozorovat, že pozdněantické kulturní dědictví, které mezitím dávno zapadlo za naším vzdělanostním obzorem, ve vrcholné fázi středověku ožívá a nově působí.⁵⁶

§ 5. JERONÝM

Symmachovy listy pocházejí z let 365–402. V této době rovněž kulminuje světodéjná roztržka mezi antikou a křesťanstvím, jež je spojena se jménem Jeronýmovým a Augustinovým. Jsou to dvě rozdílné povahy, a proto mají jeden pro druhého pramálo pochopení. Jeronýmovi se dostalo toho nejlepšího latinského vzdělání, poté se uchýlil před světskými pokušeními do syrské pouště; vydržel tam však jen tři roky. Využije té doby k tomu, aby se od jednoho židovského učence naučil hebrejsky. Pak si v Konstantinopoli doplní řečtinu. Zpátky do Říma ho povolává papež Damasus. Jeroným se tu pohybuje v kroužku patricijek, s nimiž studuje Bibli. Jeho dopisy z této doby vrhají satirické světlo na tehdejší římskou společnost, přičemž ani církevní kruhy nezůstávají ušetřeny kritiky. Tohoto učeného filologa pohání bojovný temperament – proto byl tak přitažlivý pro renesanční humanisty, kteří v něm viděli sprízněného ducha. Damasus ho pověří revizí latinského překladu Bible. Po papežově smrti se uchyluje s několika svými římskými přítelkyněmi a žačkami do Betléma a vrací se tu ke studiu hebrejštiny, aby prověřil řecký překlad Starého zákona (*Septuagintu*). Tak se z něho stává průkopník novodobé biblistiky. Nyní se také pouští do překladu téměř celé Bible z originálního textu. Vyslouží si tím útoky ze strany

k slzám a popouzet k hněvu, a dokonce působit, aby se lidé jinak tvářili i smýšleli. To by mohl být také pramen Dantových slov o *vulgare illustre* [literární itaštině] (*VE* I, 17, 4): *quid maioris potestatis est quam quod humana corda versare potest, ita ut nolentem volentem et volentem nolentem faciat* [je nějaká větší moc než schopnost natolik proměňovat lidská srdce, že z nechtějícího se stává chtějící a z chtějícího nechtějící]. V Alanově vypsání rétoriky se jako její hlavní představitelé objevují vedle Cicerona Quintilianus, Symmachus a Sidonius (*PL* 210, 513nn.).

⁵⁴ Srov. analýzy J. SPROUXE, in: *Corona quereña*, 65nn.

⁵⁵ Nebyl mi dostupný E. FARAL, *Sidoine Apollinaire et la technique littéraire du moyen âge* (in: *Miscellanea Giovanni Mercati* II, 1946).

⁵⁶ Z celkového hlediska viz F. R. KLINGNER, *Römische Geisteswelt*, 1943, 538nn.

konzervativních duchovních (jako Luis de León ve Španělsku Filipa II.): ponižuje prý církve před židovským věděním. Námítky má i Augustin. Tyto útoky vyprovokovaly Jeronýma k polemikám, v nichž se půvabně snoubí jeho temperament s jeho erudicí. Teprve Tridentský koncil povýšil dekretem z 8. dubna 1546 jeho „starou a všeobecně rozšířenou (*vulgata*)“ verzi Písma svatého na jediné autentickou. Revidovaný text – oficiálně dodnes platný – vyšel v roce 1592. Je to onen text, který má na skladě každé katolické knihkupectví. Kdo si však dnes koupí *Vulgatu*, nemá v ruce jen latinskou Bibli, ale i Jeronýmovy úvody k celému dílu a jednotlivým biblickým knihám: pětadvacet tiskových stran, které jsou brevírem křesťanského humanismu, jak mu rozuměl Jeroným. Tento humanismus vychází z myšlenky korespondence mezi pohanskou a křesťanskou tradicí. Čtvrtá kniha Mojžíšova obsahuje „tajemství veškeré aritmetiky“ a kniha Jobova „všechny zákony dialektiky“. Žalmista je „naším Simonidem, Pindarem, Alkaiem, Horatiem a Catullem“. Bible tedy není pro Jeronýma pouze zjevním spasitelné pravdy, je to také literární korpus, který si v ničem nezadá s tezaurem, jež vytvořila *gentilitas*. Tento systém korespondencí Jeroným sice nerozpracoval, naznačil jej však dostatečně jasně, aby jej středověk mohl bohatě rozvinout, jak ještě uvidíme (kapitola 17, § 4).

E. K. RAND postavil humanistu Jeronýma proti mystikovi Ambrožovi: „humanista je člověk, který má rád lidské věci; který dává přednost umění a literatuře, zvláště pocházející-li z Řecka a Říma, před chladným světlem rozumu nebo mystickým útekem do neznáma; který nedůvěřuje alegorii; který zbožňuje kritická vydání s různočteními, *notae variorum*; který se vášnivě pídí po rukopisech, rád je objevuje, škemrá o ně, vypůjčuje si je a krade; který má dar slova a horlivě ho užívá; a který má také ostrý jazyk, jenž se občas ožene žargonem trhovkyň nebo zasáhne protivníka epigramem“.⁵⁷ Téměř všechny tyto rysy najdeme u literární osobnosti, jíž byl Jeroným, stejně jako je najdeme v 15. století u Poggia a Filelfa a v 16. století u Budého, Casaubona a Erasma. Patří v lidské komedii k oné roli, které bychom mohli říkat „filologem z vášně“.

§ 6. AUGUSTIN

V Jeronýmovi se setkávaly filologie a mnišství, badatelská vášeň a literární humanismus. Nic z toho nenajdeme u Augustina. Zato má všechno, co Jeronýmovi chybí: ten nejjemnější citový život a oheň v duši; je obdařen onou žízní po poznání podstaty, která se lehce přenáší přes veškerou věcnou erudici. Není učenec, je myslitel. Nepokouší se o žádné narovnání mezi hebrejskou a řeckou tradicí; staví jeden svět proti druhému s touž příkrostití, s jakou staví pozemskou obec proti Boží obci. Formoval se však ve znamení pozdněantického ideálu vzdělanosti, byl učitelem rétoriky a žákem platoniků. Konverze ho přivedla k názoru, že veškerá vzdělávací práce musí být dána do služeb víry. Přiznal Bibli rétoriku svého druhu. Při

⁵⁷ E. K. RAND, *Founders of the Middle Ages*, 1928, 102.

studiu svatého textu se však přidržuje antikvárně hravé a alegorizující metody, již Macrobius použil u Cicérona a Vergílie.³⁸ Písmo bylo plné temných míst, Pavel nicméně učil, že je „vdechnuté“: *omnis scriptura divinitus inspirata* (2 Tm 3, 16). Augustin z toho uzavírá: všechna biblická slova, která se nevztahují bezprostředně na víru a morálku, mají skrytý smysl. Následuje v tom pozdněantickou homérovskou a vergílievskou alegorezi, ale také biblickou alegorezi, kterou udomácnil Origenes. Zhodnocuje ji myšlenkou, že úsilí o dešifraci skrytého smyslu je blahodárným a lahodným cvičením ducha. Nenápadně tak znovu uvádí do biblického studia literárně-estetický zřetel, který mohl být atraktivní pro pozdněanticky vzdělané literáty. Augustinově exegezi je dnes teology předhazováno nadužívání alegoreze.³⁹ Pro středověk je však jeho teorie závazná.

Augustinův poměr k rétorice musí být ale posuzován ještě z jiného hlediska. Augustin totiž není jen hluboký myslitel, ale také prvotřídní spisovatel. Jeho *Vyznání* jsou v každém směru jednou z velkých knih Západu. Jejich styl, toť antická umělecká próza. Prostředky antické rétoriky tu vstupují do služeb nové, křesťanské spirituality. Z prostředků doporučovaných Cicéronem (*De oratore* III, 173–198; *Orator*, 164–236) užívá Augustin hlavně tři: *isokolon* (sdružování stejně dlouhých větných úseků), *antitheton* (spojování dvou větných úseků, které obsahují myšlenkový protiklad), *homoioteleuton* (*isokolon* s rýmem v závěru kól). *Vyznání* končí modlitbou. Její poslední věty zní v překladu takto: „Ty jsi vždycky v pokoji, poněvadž jsi sám sobě pokojem. Který však člověk může dáti člověku pochopení těchto tajemství? Který anděl andělu? Který anděl člověku? Tebe ať o ně prosí, u tebe ať hledá, u Tebe ať tluče; tak a jenom tak je obdrží, tak je nalezne, tak mu bude otevřeno!“⁴⁰ Nyní si to však poslechněme latinsky: *Semper quietus es quoniam tua quies tu ipse es. Et hoc intellegere quis hominum dabit homini? quis angelus angelo? quis angelus homini? A te petatur, in te quaeratur, ad te pulsetur: sic, sic accipietur, sic invenietur, sic aperietur.* Žádná moderní próza už není s to tlumočit tyto slavnostní paralelismy a souzvučky. Rétorika se tu přerouzuje v poezii – jako tak často v římské liturgii.

§ 7. CASSIODORUS A ISIDOR

Díky Cassiodorovi navazuje v Itálii v první polovině 6. století antická rétorika ještě jednou kontakt s veřejným životem. Z úředních dopisů, jež psal z pověření ostrogótských králů Theodoricha a Athalaricha, dosud dýchá antické smýšlení. Advokátu, diplomatu a básníku Aratorovi poslal na Athalarichův příkaz přípis (*Variae* VIII, 12, vyd. MOMMSEN, s. 241), jímž byl

³⁸ HENRI-IRÉNÉE MARROU, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, 1958.

³⁹ *Des abus incontestables du sens mystique ... Allégorisme exagéré* [nepochybné přecenění mystického smyslu ... Přemrštěný alegorismus]. E. PORTALÉ in: *Dictionnaire de théologie catholique*, heslo *Augustin*, sloupec 2343n.

⁴⁰ [Překlad Mikuláše Levého (Aurelius Augustinus, *Vyznání*, Ladislav Kuncíř, Praha 1926, 522–523).]

Arator povolován do státní služby, a to pro své vynikající rétorické vzdělání (*moribus armata facundia*). Když totiž svého času vedl jisté poselstvo, Arator nepromluvil „prostými slovy, avšak bouřlivým proudem výmluvnosti“ (*non communibus verbis, sed torrenti eloquentiae flumine*). V jednom dopise adresovaném římskému senátu (*Variae* IX, 21, vyd. MOMMSEN, s. 286) projevuje Athalarich péči o školství a prohlašuje Cassiodorovými ústy, že státu je zapotřebí jak gramatiky, tak studia starých autorů a řečnictví. „Barbarští králové o řečnictví nejeví zájem: leží na srdci toliko zákonitým panovníkům. Zbraně a to ostatní mají i jiné národy: ale výmluvnost je k službě pouze římským vladařům.“ S rozpadem ostrogótské říše doznělo i toto poslední echo starořímského ducha. Cassiodorus se vrátil na své statky v Kalábrii a založil tam klášter Vivarium. Dlouhou druhou polovinu života věnoval vědecké práci ve službách křesťanské vzdělanosti. „Tento krok může symbolizovat vstup klasické kultury do úzké cely středověku“ (FEDOR SCHNEIDER). Ve svých *Institutiones* podal Cassiodorus také stručný výklad rétoriky. Je příznačné, že antické předpisy pro memorování a přednes řeči jsou zde s ohledem na mnišskou komunitu přizpůsobeny potřebám liturgie (II, 6).

Isidorův nárys rétoriky (*Etymologiae* II, 1–21) prozrazuje rozpaky nad hojností tradované látky. Už se to „nedalo zvládnout“ (*comprehendere impossibile*). Martianus sice pojednal tuto látku značně rozmarně, ale jako advokát s ní byl profesionálně obeznámen. Vizigótskému biskupovi však už nezbyvá než kompilovat excerpta. Pomáhá si radikálním krácením a zjednodušováním. Po Martianově příkladu je rétorika nejprve omezena na soudní řečnictví: *rhetorica est bene dicendi scientia in civilibus quaestionibus* [rétorika je věda, jak správně mluvit na civilním soudu]. Přesto je posléze velmi podrobně probrána nauka o figurách, s mnoha příklady z básnických děl. Isidorovu kompilaci bylo tudíž možno používat jako stylistickou příručku.

§ 8. ARS DICTAMINIS

K novým vývojovým změnám dochází až v 11. století. Stylistické umění je nyní v naučných básních traktováno jako teorie *ornatur*: tak je tomu v Německu u Ekkeharda IV. (*De lege dictamen ornandi, Poetae* V, 532) a ve Francii u Marobuda z Rennes (kolem 1035–1123: *De ornamentis verborum*, PL 171, 1687, v úzké návaznosti na *Rétoriku pro Herennia* IV, 13–30; *De apto genere scribendi*, PL 171, 1693 – toto dílo je zbarveno velmi osobně). Mnohem významnější je však skutečnost, že se současně vyvinul nový rétorický systém: *ars dictaminis* nebo *dictandi*. Zrodil se z potřeb administrativní praxe a měl v první řadě poskytovat vzory pro sestavování dopisů a listin. Pravda, dopisové vzory (zvané *formulae*) existovaly už v merovejské a karolinské době a tradovaly se ve sbírkách. Královské a církevní kanceláře se bez nich neobešly. Avšak od konce 11. století se začalo ve formulářích postupovat od teorie k praxi a souborům vzorových dopisů byly předesílány úvodní a závazné pokyny.

Na tom, že se z rétoriky stala epistolární disciplína, není nic překvapivého. Vývoj byl připraven Pliniovými, Symmachovými a Sidoniovými sbírkami dopisů a také úřední korespondencí Cassiodorovou. Ennodius používá výraz *epistolaris sermo* ve významu „umělecká próza“. Rovněž v řecké pozdní antice nacházíme pokyny ke psaní dopisů, rétorické epistolární šablony, ba i dopisové sbírky, které podávají exemplární charakteristiky určitých stavů (rybářů, rolníků, příživníků, hetér). Jsou to pozdní ohlasy atické komedie. Latinská epistolární rétorika ovšem nic tak zábavného nenabízí.

Skutečnou novinkou, s níž přichází 11. století, je pokus podřídít celou rétoriku nauce o epistolárním stylu. To znamená jednak přizpůsobení se aktuálním potřebám, jednak vědomý odklon od tradovaného rétorického systému. Nové jméno má dát novému umění známku modernosti. I toto jméno je ovšem, jak jinak, převzato z antické tradice. *Dictare* znamenalo původně diktovat. Už ve starověku se obvykle diktovalo, a nediktovaly se jen dopisy, ale zejména spisy ve vzletném slohu. Slovo *dictare* takto přijímá význam „psát, skládat“, zvláště pak „psát básnické skladby“.⁴¹ Tomuto pohybu v historickém vývoji latiny vděčíme za německá slova *dichten*, *Dichter*, *Gedicht*. Jejich užití je tedy výsledkem určité historické konstelace v témž smyslu, jaký lze konstatovat u řeckého slova *poiesis*. *Dichter* a *Diktator* jsou stráženi z téže jazykové látky. Trobadoři jsou u Danta nazýváni *dictatores illustres* (*De vulgari eloquentia* II, 6, 5).

O *ars dictandi* pohovoříme podrobněji v jiné souvislosti. Vrátime se i k latinským poetikám, které sepisovali Francouzi a Angličané zhruba od roku 1170. Také tyto *poetriae* představují novou transformaci antické rétoriky. O ně opírá svou poetiku a rétoriku Dante.

§ 9. WIBALD Z CORVEY A JAN ZE SALISBURY

Kompetentní soud o rozporu mezi rétorickou teorií a praxí ve 12. století skýtá dopis proslulého diplomata Wibalda z Corvey (zvaného také ze Stablo), který za svého pohnutého života poznal Itálii a zemřel v Malé Asii na cestě k byzantskému dvoru (1158). V kláštorech – píše v něm – se nikdo nemůže dokonale naučit řečnickému umění, protože tu není žádná příležitost, jak je prakticky uplatnit. Toto umění je pro dnešek ztraceno. Ani církevní, ani světská spravedlnost mu už neposkytují prostor. Laičtí soudci mají často přirozené nadání, ale chybí jim literární vzdělání; což platí zejména pro Německo: *in populo Germaniae rara declamandi consuetudo* [důvěrná znalost řečnictví je v německém národě vzácná] (*PL* 189, 1254 B).

Vedle *ars dictaminis* a nad ní přežívá ve 12. století starý ideál: rétorika jako integrující součást vzdělání. Toto pojetí bylo společné Ciceronovi, Quintilianovi i Augustinovi. Participoval na něm i Martianus Capella, když ho napadlo zasnoubit pannu Filologii Merkurovi. V první polovině

12. století z něho čerpá humanismus školy v Chartres. Atmosférou tohoto humanismu jsou prodchnuty spisy Jana ze Salisbury. Jan je jedním z nejpritažlivějších zjevů 12. století, jako člověk i jako spisovatel. Jeho prostřednictvím poznáváme proměnu vzdělanostního ideálu. Jeho obrana rétoriky před dialektikou, tehdy módním směrem, je namířena proti jistému – pro nás neidentifikovatelnému – Cornificiovi, který prohlásil rétoriku za zbytečnou a hodlal filosofovat bez ní. Jan naopak tvrdí: rétorika představuje sličné a plodné spojení rozumu a slova. Poutem harmonie svazuje lidská společenství. Kdo chce rozdělit, co Bůh spojil k užítku člověčenstva, zasluží jméno veřejného škůdce (*hostis publicus*). Vytrhnout Merkura z náručí Filologie, vyloučit rétorickou teorii z filosofického studia znamená likvidaci veškerého vyššího duševního vzdělání (*omnia liberalia studia; Metalogicon*, vyd. WEBB, 7, 13nn.). Jan zde reprodukuje Ciceronovo učení (*De officiis* I, 50 a *De oratore* III, 56nn.), opírající se o Poseidonia a Isokrata, podle něhož rozum a řeč (*ratio a oratio*)⁴² leží nerozlučně v základech každé mravnosti a každé společnosti. Jan vyjádřil toto učení také ve verších (*Entheticus*, s. 150, 363nn.):

*Eloqui si quis perfecte noverit artem,
Quodlibet apponas dogma, peritus erit.
Transit ab his tandem studiis operosa juvenus
Pergit et in varias philosophando vias,
Quae tamen ad finem tendunt concorditer unum,
Unum namque caput Philosophia gerit.*
[Ten, kdo dokonale zvládne umění výmluvnosti,
vyzná se pak v libovolné nauce.
I když studia čínorodého mládí jednou skončí,
kdo filosofuje, pokračuje v nich různými cestami,
neboť všechny přece vedou svorně k jednomu cíli,
protože Filosofie má jedinou hlavu.]

Vrcholný rozkvět scholastiky ve 13. století tento humanistický vzdělanostní ideál na sever od Alp antikvoval. Italský humanismus 14. století mu však zajistil novou perspektivu. Mezi světem Jana ze Salisbury a světem Petrarckovým vládne duchovní spřízněnost.

§ 10. RÉTORIKA, MALÍŘSTVÍ, HUDBA

Rétorika nepoznamenala jen literární tradici a literární produkci. Za florentského quattrocenta radil L. B. Alberti malířům, aby se seznámili „s básníky a řečníky“, neboť ti jim mohou poskytnout podněty k nalézání (*inventio!*) a zpracovávání námětů k obrazům. Tomu odpovídá skutečnost, že Poliziano byl učeným poradcem Botticelliho. Botticelliho *Zrození Venuse* a jeho *Primaveru* lze, jak prokázal A. WARBURG, ikonograficky vy-

⁴² Srov. Cicero, *De inventione* I, 1, 2.

ložit pouze jako narážky na antické autory, které malíři zprostředkovala poezie a erudice jeho doby.⁴³

Úzké vazby však existují i mezi hudbou a rétorikou.⁴⁴ Za tento poznatek vděčíme ARNOLDU SCHERINGOVI (1877–1941).⁴⁵ Hudební teorie byla budována po vzoru rétoriky. Hovořilo se o umění hudebního „nalézání“ (*ars inveniendi*; vzpomeňme Bachových „invenčí“), o hudební topice atd. „Jak často,“ říká GURLITT, „je chápána melodie nebo hudební rytmus, motiv nebo figura, akustické nebo harmonické směřování jako originální řešení, ba jako nápad v novodobém básnickém smyslu toho slova, zatímco v podstatě nejde o nic jiného než o vyhledání daného prvku v tradiční pokladnici *topoi*, a tedy o převzetí, obměnu, přepracování určitých typických témat, formulí a obrátů.“ Zde jsou popsána přesně stejná zjištění, k jakým docházíme i na poli literatury. Shody jsou tak frapantní, že je třeba říci: recepce antické rétoriky spoluurčovala umělecké sebevyjádření Západu ještě daleko za hranicemi středověku.

Rétorika byla ještě v 17. a 18. století uznávaná a nepostradatelná věda. V roce 1635 založená *Académie française* neměla vypracovat pouze slovník a gramatiku (což udělala), ale i rétoriku a poetiku (což neudělala). Tuto potřebu suplovaly soukromé podniky jako *Traité des études philosophiques* (1726–1731) Charlese Rollina, příslušné heslo ve Voltairově *Dictionnaire philosophique* (v úplnosti teprve v tzv. Kehlském vydání z let 1784–1790) či Marmontelovy *Eléments de littérature* (1787; reeditovány ještě v roce 1867). V Anglii dosáhly značného ohlasu *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* (poprvé 1783) skotského faráře a profesora Hugha Blaira (1718–1800).⁴⁶ Z toho všeho je dneska makulatura. Ta makulatura však přesto ukazuje, že až do červencové revoluce byla Evropa přesvědčena, že se neobejde bez stále obnovované a moderní krasoumné produkci přízřebobované prezentace rétoriky. Osaměle a hrdě ční z této hromady haraburdí dodnes nečtená⁴⁷ kniha Adama Müllera, o níž jsme už hovořili a která obsahuje *in nuce* dějiny německého ducha.⁴⁸

⁴³ A. WARBURG, *Gesammelte Schriften I*, 1932, 27nn.

⁴⁴ W. GURLITT in: *Helicon* 5, 1944, 67nn.

⁴⁵ Viz GURLITTŮV doslov k SCHERINGOVĚ posmrtně vydané knize *Das Symbol in der Musik*, 1941.

⁴⁶ Do francouzštiny je přeložil 1797 CANTWELL, 1808 P. PRÉVOST, 1821 GUÉNOT, 1825 S.-P.-H. (HARLODE).

⁴⁷ Přestože ARTHUR SALZ pořídil 1920 nové vydání (Drei Masken Verlag, München). Tam na s. 71 viz příznačné odmítnutí Blaira. – Svým posluchačům Müller říkal: *Wo ich Sie durch meine Rede unmittelbar getroffen habe, da war es ein grösserer als ich, der durch meinen Mund sprach: mein grösstes Verdienst war, dass ich den grössten Redner meines Jahrhunderts, dass ich Burke verstanden hatte* [Tam, kde jsem vás svou řečí bezprostředně oslovil, tam mluvil mými ústy někdo větší než já: mou největší zásluhou bylo, že jsem porozuměl největšímu řečníku svého století, že jsem porozuměl Burkovi].

⁴⁸ Pevné místo si rétorika podržela v jezuitském řádu. *Ars dicendi* Josepha Kleutgena (1811–1883) vyšla 1847 a do roku 1928 to dotáhla na jedenadvacet vydání.

§ 1. Topika útěsné řeči, s. 92

§ 2. Historická topika, s. 94

§ 3. Hledaná skromnost, s. 95

§ 4. Exordiální topika, s. 98

§ 5. Závěrová topika, s. 102

§ 6. Vyzývání přírody, s. 105

§ 7. Svět naruby, s. 108

§ 8. Chlapec a stařec, s. 113

§ 9. Stařena a dívka, s. 117

Antická rétorika je nezázivný předmět. Jsou ještě nějací čtenáři, kteří by se domnívali jako mladý Goethe, že „vše poetické a rétorické je příjemné a utěšené“? Kdepak je publikum, které by ještě upoutaly *Curiosities of Literature* a *Amenities of Literature*?¹ Ale když už rétorika dělá na moderního člověka dojem pitvorného strašáka, není trochu pošetilé chtít v něm probudit zájem o topiku, o onu topiku, již i „literární vědec“ zná jen podle jména, neboť se cílevědomě vyhýbá suterénům – a také základům! – evropské literatury? Autor se musí s obavami tázat:

Nunc quid ago et dubiam trepidus quo dirigo proram?

[Co to teď dělám a kam, rozechvělý, vedu vratkou lodí?]

„Naučné knihy,“ praví Goethe, „musí být přitažlivé; a takové jsou jen tehdy, když ukazují vědu a vědění z té nejúsměvnější a nejpřístupnější stránky.“ Zkusme tedy vyložit topiku přístupným, ne-li úsměvným způsobem. Vždyť i v ní se skrývá jak lidské, tak božské.

V budově antické rétoriky představuje topika komoru se zásobami. Najdeme tu myšlenky toho nejobecnějšího druhu; myšlenky, jaké lze užít v každé řeči a v každém spise. Každý spisovatel se například musí snažit čtenáře příznivě naladit. Za tím cílem se až do literární revoluce 18. století doporučovalo skromné vystupování. Poté měl autor přivést čtenáře k tématu. Zvláštní topika byla k dispozici pro úvod (*exordium*) a pro závěr. Skromnostní formule, úvodní formule, závěrové formule se, jak vidno, hodí vždycky. Jiné *topoi* jsou použitelné pouze v určitých druzích řeči: v soudní řeči nebo v epideiktické řeči. Například:

¹ Úspěšné knihy ISAACA D'ISRAELIHO (1766–1848), otce proslulého politika. *Curiosities* vyšly 1791–1793, *Amenities* 1841.